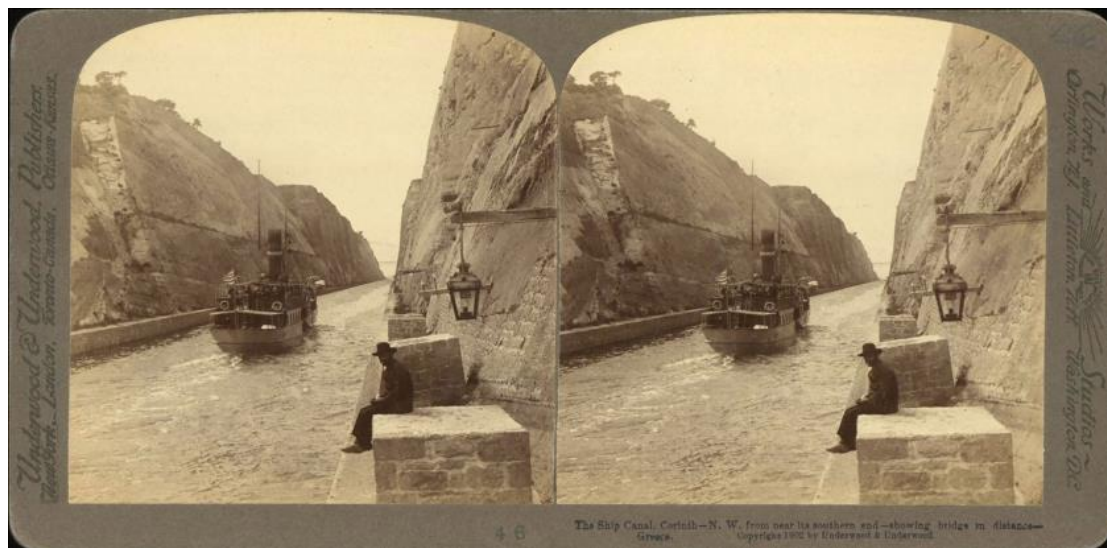

Αίμα, δάνεια και ιδρώτας...

[Μιχαήλ Ζουμπουλάκης](#)

06/09/2019, Τεύχος 109 - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

Ο Ισθμός της Κορίνθου, 1902. Στερεοσκοπική φωτογραφία Underwood & Underwood. Φωτ. Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Τα δάνεια της Ελλάδας. 200 χρόνια ανάπτυξης και κρίσεων*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2019, σελ. 326

Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να ανασυνθέσει κανείς την οικονομική ιστορία μιας χώρας. Η βιβλιογραφία συνήθως εστιάζει στην εξέλιξη της διάρθρωσης των παραγωγικών της τομέων, στην εισαγωγή σημαντικών καινοτομιών στην παραγωγή και στην επίδραση μεγάλων μεταρρυθμίσεων που καθόρισαν την μετέπειτα πορεία μιας χώρας, μεταρρυθμίσεις που συνήθως προέρχονται από μεγάλες πολιτικές προσωπικότητες. Όχι πως η Ελλάδα στερείται ανδρών όπως οι Ζαν Μπατίστ Κολμπερ, Ρόμπερτ Πηλ, Λόρδος Πάλμεστον, Μισέλ Σεβαλιέ ή Μπίσμαρκ, αλλά, λόγω μεγέθους

και γεωγραφικής θέσης, η οικονομία της ουδέποτε διαδραμάτισε βαρύνοντα ρόλο, ει μη μόνον το καλοκαίρι του 2015, για τελείως διαφορετικούς λόγους όπως όλοι γνωρίζουμε. Το βιβλίο του Ομότιμου Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μιχάλη Ψαλιδόπουλου και νυν εκπροσώπου της Ελλάδας και Αναπληρωτή Εκτελεστικού Διευθυντή στο ΔΝΤ δίνει την ευκαιρία να αποτιμήσουμε ψυχραίμα και μεθοδικά την ιστορία της ελληνικής οικονομίας μέσα από το πρίσμα της ιστορίας των εθνικών δανείων και του δημοσίου χρέους. Όπως γράψαμε αλλού, η ελληνική ιστορία του δημοσίου χρέους είναι ένα υπόδειγμα ανεπάρκειας δημοσιονομικών και πολιτικών θεσμών, υπακοής στην κατεπείγουσα αναγκαιότητα της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας και χρόνιας εξάρτησης από την ξένη βοήθεια.^[1] Ανατέμνοντας την ελληνική οικονομική ιστορία μέσα από τα εθνικά δάνεια ο συγγραφέας επιτυγχάνει να δείξει τις ιδιαιτερότητες της πορείας μιας οικονομίας που γεννήθηκε από το μηδέν και της οποίας τα γεωγραφικά και πληθυσμιακά δεδομένα άλλαξαν ριζικά πέντε φορές: από τα 46 εκατομμύρια στρέμματα και τους 800 χιλιάδες κατοίκους του 1830, περάσαμε σταδιακά στα 64 εκατ. στρέμ. με 2 εκατ. κατοίκους τη δεκαετία του 1880, στα 109 με 5 εκατ. τη δεκαετία του 1920, στα 129 με 7,3 εκατ. κατοίκους μόλις 20 χρόνια αργότερα, το 1940, στα σημερινά 132 εκατ. στρέμματα με 11 εκατ. κατοίκους.^[2] Ασφαλώς και η εθνική προσπάθεια ενσωμάτωσης νέων εδαφών και κατοίκων στην ελληνική επικράτεια εκτίναξε τις δημόσιες δαπάνες και δημιούργησε πολλές δανειακές ανάγκες. Αυτή είναι ωστόσο η μισή αλήθεια. Η άλλη μισή βρίσκεται στην χρόνια υστέρηση των δημοσίων εσόδων σε σχέση με τις τρέχουσες χρηματοδοτικές ανάγκες μαζί με τις ανάγκες εξυπηρέτησης των παλαιών χρεών, συνέπεια της χρόνιας θεσμικής υστέρησης.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του Ψαλιδόπουλου αποτελείται από εννέα κεφάλαια, ορισμένα τμήματα των οποίων δημοσιεύτηκαν ξεχωριστά, και αφορά όλους όσους ασχολούνται με την ελληνική οικονομική και πολιτική ιστορία και κατ' επέκταση όλους τους σκεπτόμενους Έλληνες. Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει ένα εξαιρετικό παράρτημα με 27 πίνακες που τεκμηριώνουν ποσοτικά όσα προηγούνται μαζί με μια εκτεταμένη βιβλιογραφία. Η βασική θέση του συγγραφέα συνοψίζεται στο τετράπτυχο «ανάπτυξη - εθνικό ζήτημα - δάνεια - κρίσεις». Όπως τονίζει ο ίδιος στον πρόλογο, στόχος του είναι η «*αναλυτική εξιστόρηση του διεθνούς δανεισμού της ελληνικής οικονομίας και της διαπλοκής του δανεισμού με τις διεθνείς σχέσεις από την εποχή του Αγώνα της Ανεξαρτησίας ως τις μέρες μας*».

Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο εξετάζεται η οικονομική σκέψη που τεκμηριώνει την πολιτική δημοσίου χρέους. Σε αδρές γραμμές, μπορεί κανείς να ξεχωρίσει δύο διακριτές περιόδους στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Σε μια πρώτη περίοδο, από τα μέσα του 18ου αι. μέχρι το 1930, ο δημόσιος δανεισμός θεωρείται απλά ένα αναγκαίο κακό όταν τα έσοδα μιας χώρας δεν επαρκούν για να καλύψουν έκτακτες – πολεμικές κυρίως – ανάγκες του κράτους που δέχεται, ή επιδιώκει το ίδιο, να αντιμετωπίσει έναν εξωτερικό εχθρό: όταν τα δημόσια έσοδα δεν επαρκούν και δεν υπάρχουν περιθώρια αύξησης της φορολογίας (χρονικά ή πραγματικά), τότε, και μόνον τότε, το κράτος μπορεί να εκδώσει ομόλογα για να χρηματοδοτήσει τον πόλεμο. Αυτή είναι η κοινή συνισταμένη των θέσεων των περισσότερων κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας, από τον Χιουμ και τον Σμιθ, μέχρι τον Ρικάρντο και τον Τζον Στιούαρτ Μίλλ με τις όποιες διαφορές τους. Ο λόγος είναι απλός: οποιαδήποτε αγορά δημοσίου χρέους αφαιρεί από την οικονομία ιδιωτικό πλούτο υπέρ του δημοσίου, μειώνοντας τις ιδιωτικές επενδύσεις που θα την ενίσχυαν καθιστώντας μακροπρόθεσμα το κράτος πλουσιότερο (σ. 29-30).

Η επόμενη σχολή σκέψης, η Νεοκλασική, δεν διαφοροποιήθηκε καθόλου από το δόγμα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και την απέχθεια στον δημόσιο δανεισμό. Ωστόσο, στις νεοσύστατες ΗΠΑ και στη Γερμανία κυριαρχούσαν απόψεις υπέρ του δημόσιου δανεισμού για τη χρηματοδότηση έργων υποδομών που θα στηρίζουν την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας, καλύπτοντας ταυτόχρονα το χαμένο έδαφος σε σχέση με τη Βρετανία, τη Γαλλία, το Βέλγιο και τις άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Η θεωρητική θεμελίωση αυτής της άποψης θα έρθει μόλις το 1936 με το έργο του Κένυς, ο οποίος και θα αιτιολογήσει πλήρως τους ελλειμματικούς προϋπολογισμούς και το δημόσιο χρέος εφόσον αυτό χρηματοδοτεί παραγωγικά έργα και με μέτρο ως προς το ύψος του και τον χρόνο αποπληρωμής του.

Προφανώς η συζήτηση δεν έκλεισε με τον Κένυς, και ο Ψαλιδόπουλος (σ. 37) εξηγεί απλά τις δύο φιλοσοφίες που υπάρχουν σήμερα για το δημόσιο χρέος: από τη μια όσοι θεωρούν ότι ο δανεισμός και τα δημόσια ελλείμματα αποσταθεροποιούν την οικονομία, και από την άλλη όσοι πιστεύουν, όπως ο πατέρας του Αμερικανικού Έθνους Αλεξάντερ Χάμιλτον ότι *«το δημόσιο χρέος όταν δεν είναι υπερβολικό, αποτελεί ευλογία για το έθνος»*. Γιατί το Κράτος είναι σε θέση να γνωρίζει καλύτερα το δημόσιο συμφέρον και να κατευθύνει αναλόγως τα ιδιωτικά πλεονάσματα προς όφελος του συνόλου.

Πότε λοιπόν δανείζεται μια χώρα και χαμογελά ο κόσμος; Η απάντηση είναι γνωστή και ευκολονόητη: όταν *«η απόδοση από τη χρήση του δανείου είναι υψηλότερη ή τουλάχιστον ίση με τη δαπάνη εξυπηρέτησής του»* (σ. 23,24). Γιατί λοιπόν δανείζονται υπερβολικά και πτωχεύουν τα κράτη; Δεν γνωρίζουν οι κυβερνήτες αυτόν τον χρυσό κανόνα; Γιατί η Αργεντινή πτώχευσε επτά φορές από το 1827; Η Τουρκία έξι φορές από το 1876; Η Πορτογαλία πέντε φορές από το 1828; Η Ελλάδα τέσσερις φορές από το 1827;

Ο Ψαλιδόπουλος αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του (κεφάλαια 2 έως 7) στην εξιστόρηση της διαμόρφωσης του ελληνικού δημόσιου χρέους από το 1827 μέχρι το 2010. Στη δημόσια συζήτηση ξεχνάμε συνήθως ότι το νέο ελληνικό κράτος, ως θεσμική οικονομική οντότητα, γεννήθηκε χρεοκοπημένο. Τα πρώτα δάνεια από ξένους ιδιώτες συνάφθηκαν όσο η Ελλάδα ήταν στο βιολογικό στάδιο της κύησης, το 1824 και το 1825. Η επαναστατική κυβέρνηση υπέγραψε ομόλογα ύψους 800 χιλιάδων και 2 εκατομμυρίων στερλινών, ονομαστικής αξίας έκαστον £100, αλλά πραγματικής £59 για το δάνειο του 1824 και £55,5 για το μεγαλύτερο δάνειο του 1825. Ακόμα χειρότερα, τα καθαρά ποσά που εκταμιεύτηκαν υπέρ του ελληνικού δημοσίου μετά τις κρατήσεις διαφόρων μεσαζόντων ήταν 350 χιλιάδες στερλίνες για το πρώτο και μόλις 826 χιλιάδες για το δεύτερο δάνειο (σ. 43). Τα περιβόητα «Δάνεια της Ανεξαρτησίας» ήταν αδύνατο να εξυπηρετηθούν από την Προσωρινή Διοίκηση, η οποία ούτε επαρκή έσοδα είχε, ούτε και μπορούσε να έχει ως προτεραιότητα την εξόφληση των δανειακών της υποχρεώσεων έναντι της πολεμικής προσπάθειας. Έτσι, δύο χρόνια αργότερα, το 1827, η υπό διαμόρφωση ελληνική κρατική οντότητα κήρυξε παύση πληρωμών.

Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας προσπάθησε εκτός από Κράτος να φτιάξει και τα οικονομικά, εισάγοντας εθνικό νόμισμα και νέους φόρους και αναζητώντας νέο δάνειο. Αδυνατώντας να ανανεώσει την εξυπηρέτηση των Δανείων της Ανεξαρτησίας, αναζήτησε εγγυήσεις στις τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις. Δυστυχώς δολοφονήθηκε πριν

προλάβει να κλείσει τη συμφωνία για νέο δάνειο. Με τη συνθήκη του Λονδίνου της 7 Μαΐου 1832 συμφωνήθηκε νέο δάνειο 60 εκατ. φράγκων μέσω του Οίκου Ρότσιλντ, «πακέτο» με τον νεαρό Όθωνα, ο οποίος πριν καν φτάσει στο Ναύπλιο «συμφώνησε» ότι προηγούνται οι αποπληρωμές των χρεολυσίων πριν από οποιαδήποτε άλλη κρατική δαπάνη, δεσμεύοντας αναλόγως τα δημόσια έσοδα από την έγγεια ιδιοκτησία.^[3] Ακόμη πιο προβληματικό ήταν το γεγονός ότι μέγιστο μέρος των δυο πρώτων δόσεων παρακρατήθηκε έναντι των προηγούμενων οφειλών, για προμήθειες και μεσιτικά, για την αγορά της ήδη απελευθερωμένης Φθιώτιδας και της Φωκίδας, όπως και για να καλυφθούν έξοδα της Αντιβασιλείας και των Βαυαρών στρατιωτικών (δηλαδή των 5.000 από τους 8.000 άνδρες του νεοσύστατου Ελληνικού Στρατού – βλ. σ. 69 και Πίνακα 6). Ο χρυσός κανόνας του δανεισμού παραβιάστηκε κατάφωρα και μοιραία ήρθε η δεύτερη πτώχευση του 1843.

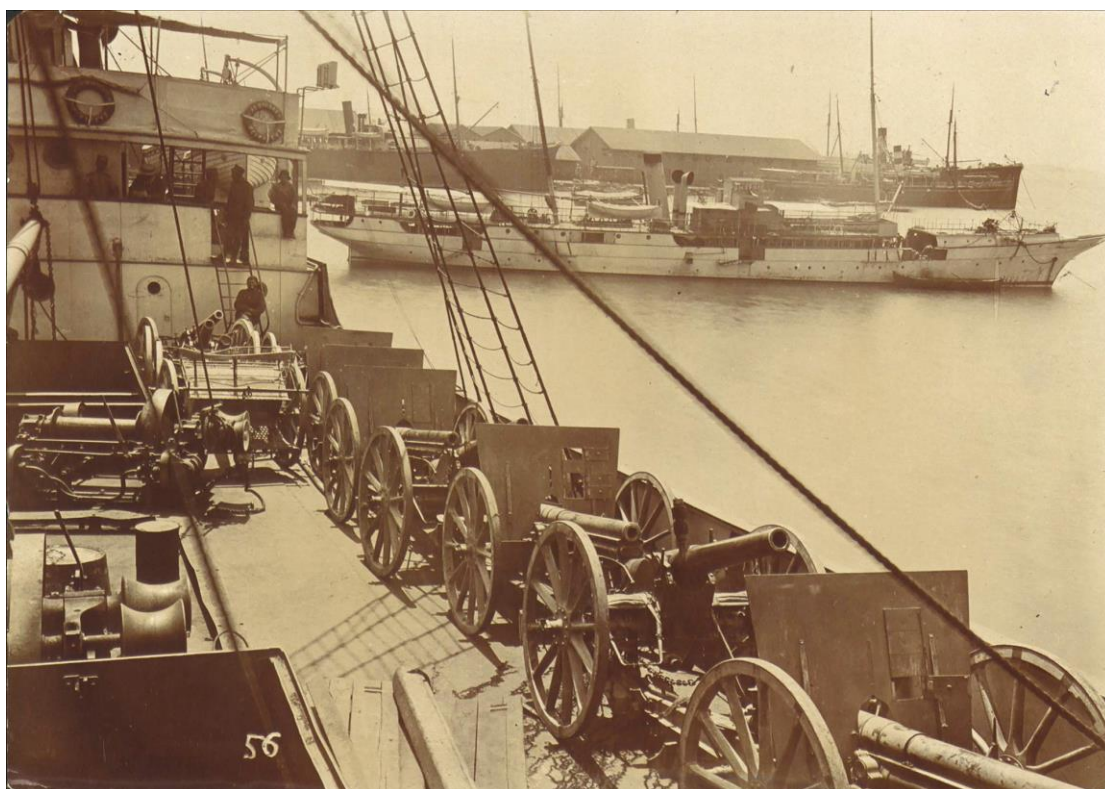
Η αθέτηση των δανειακών μας υποχρεώσεων έθεσε την Ελλάδα εκτός αγορών για 36 χρόνια. Χρειάστηκαν επίμονες διαπραγματεύσεις για να μπορέσει το Κράτος να ξαναβγεί στις αγορές και να πάρει ένα τέταρτο εξωτερικό δάνειο το 1879, έχοντας εντωμεταξύ υποστεί μια διεθνή επιτροπεία από τις τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις από το 1857 έως το 1860 (σ. 62), μετά και την εμπλοκή του Όθωνα στον Κριμαϊκό πόλεμο, και την άνωθεν επιβληθείσα αλλαγή της Βασιλικής Δυναστείας το 1862. Έτσι, ο μοχλός των δανείων χρησιμοποιήθηκε για την επιβολή του Γεωργίου Α΄ αντί του «ανυπάκουου» Βαυαρού ηγεμόνα. Ενώσω η Ελλάδα αναζητούσε διεθνή οικονομική στήριξη, οι Βρετανοί επέβαλαν τον εξάδελφο της Βικτωρίας προικίζοντάς τον με τα Επτάνησα, με μια βασιλική χορηγία 300.000 φράγκων και με ισόποσο «κούρεμα» του χρέους.

Η τελευταία 25ετία του 19ου αι. σφραγίστηκε από την προσωπικότητα του Χαρίλαου Τρικούπη. Η πολιτική τού επτάκις Πρωθυπουργού Τρικούπη, με τα κολοσσιαία δημόσια έργα και τις μεγάλες δαπάνες εκσυγχρονισμού της εθνικής άμυνας και της δημόσιας διοίκησης, απογείωσε τον εξωτερικό δανεισμό, παρά την σημαντική αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης στο εσωτερικό της χώρας. Ο Ψαλιδόπουλος αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου στην ανάλυση και κριτική της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη χαρακτηρίζοντας «*παράδοξη*» τη γενική θετική εκτίμηση του έργου του (σ. 86). Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το άνοιγμα των διεθνών αγορών έφερε μέσα σε 14 χρόνια επτά δάνεια και τον επταπλασιασμό του συνολικού δημοσίου χρέους (από 186 εκατ. δρχ. το 1877, το συνολικό χρέος έφτασε το 1 δισ. 16 εκατ. δρχ. το 1893 σε τρέχουσες τιμές.^[4]).

Ωστόσο, ο Τρικούπης σχεδίασε μία μακρόπνοη πολιτική που απέβλεπε στη σταδιακή εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεταφορικών και γεωργικών υποδομών, θεωρώντας τις δημόσιες επενδύσεις ως έναν βασικό παράγοντα πάνω στον οποίο θα στηρίζονταν η ανάπτυξη και η υλική ευημερία της χώρας. Επιπλέον, όπως αναγνωρίζει και ο συγγραφέας (σ. 95 κ.ε.), ένα σημαντικό τμήμα των δημοσίων δαπανών αφορούσε τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, που ήταν σταθερά πάνω από 25% του συνόλου του προϋπολογισμού τα τελευταία 30 χρόνια του 19ου αι. Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε εδώ τη σημασία αυτών των εξοπλισμών για την εξωτερική πολιτική του Τρικούπη που συνοψίζεται στο δόγμα: «ειρηνική συνύπαρξη με έντονη πολεμική προετοιμασία, πριν υπάρξουν εθνικές διεκδικήσεις».^[5] Ο υπερβολικός δανεισμός έφερε την τρίτη ελληνική πτώχευση του 1893, όταν απέτυχαν οι διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές,

εξαντλήθηκαν τα όρια εσωτερικού δανεισμού, απορρίφθηκε το σχέδιο ενός δανείου ανακεφαλαιοποίησης των οφειλών και η εξυπηρέτηση των χρεολυσίων κατέστη ανέφικτη.

Μολαταύτα, και παρά τις μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες για τη δημιουργία αξιόμαχου στρατού και στόλου, η Ελλάδα υπέστη μια ντροπιαστική ήττα το 1897, χάνοντας σε 32 μέρες ολόκληρη τη Θεσσαλία, της επιβλήθηκε νέα διεθνής επιτροπεία (γνωστή και ως ΔΟΕ), που εγγυήθηκε την εξυπηρέτηση των απαιτήσεων της Τουρκίας αλλά και των παλαιότερων δανειστών. Έξι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις μεσολάβησαν για τη σύναψη νέου δανείου, προκειμένου να αποζημιωθεί η Τουρκία, διευθετώντας παράλληλα και το ζήτημα των εξωτερικών χρεών. Έτσι, στην ίδια τη συνθήκη ειρήνης συμπεριλήφθηκε και η διευθέτηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας λόγω της προηγηθείσας χρεοκοπίας του 1893, με την επίβλεψη όχι πια των εκπροσώπων των ξένων ομολογιούχων αλλά των επίσημων εκπροσώπων έξι ευρωπαϊκών κυβερνήσεων.

Κανόνια του ελληνικού Πυροβολικού στο κατάστρωμα του ελλιμενισμένου μεταγωγικού ατμόπλοιου «Λεωνίδα». Θεσσαλονίκη 1912-13. Φωτ. Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Παρά την χρεοκοπία, την ήττα του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Ελέγχου, η ελληνική οικονομία κατάφερε να βγει από την κρίση και την ύφεση ευκολότερα από ό,τι φαινόταν το 1898. Μπορεί οι κυβερνήσεις να ανεβοκατέβαιναν συχνά (δεκατρείς κυβερνήσεις μέχρι την πρώτη πρωθυπουργία Βενιζέλου τον Οκτώβριο του 1910), αλλά μέσα σε 14 χρόνια η οικονομική ανάκαμψη ήταν τόσο σημαντική που σωστά χαρακτηρίστηκε^[6] ως ένα «μικρό οικονομικό θαύμα»: το ΑΕΠ αυξανόταν με ρυθμό 4,2% ετησίως, οι τιμές των βασικών αγαθών σταθεροποιήθηκαν και η δραχμή ανατιμήθηκε στο ιστορικά ανώτατο ύψος της. Όπως πάντα, τα δημόσια έσοδα υστερούσαν. Λόγω του προγράμματος σταθεροποίησης και της παρουσίας του ΔΟΕ, ο

εξωτερικός δανεισμός έγινε φθηνότερος, παραμένοντας για μεγάλο διάστημα στα επίπεδα του 4%. Έτσι, του ΔΟΕ παρόντος, το 1902 δανειστήκαμε 56,3 εκατ. φράγκα για 98 χρόνια (Δάνειον Ελληνικών Σιδηροδρόμων). Το 1907, άλλα 20 εκατ. φράγκα για 36 χρόνια (Δάνειον Εθνικής Αμύνης). Το 1910, δανειστήκαμε επιπλέον 110 εκατ. φράγκα για 50 χρόνια. Το 1914 ο Βενιζέλος έσπασε το ρεκόρ με ένα δάνειο 335 εκατ. φράγκων για 50 χρόνια. Αθροιστικά, η Ελλάδα δανείστηκε, όντας χρεοκοπημένη και ελέω ΔΟΕ, 521,3 εκατ. χρυσά φράγκα μέσα σε 12 χρόνια (1902-1914). Και πάλι ο χρυσός κανόνας δανεισμού παραβιάστηκε, και πάλι όμως ένα μεγάλο μέρος στήριξε (αναγκαστικά) τις στρατιωτικές δαπάνες των Βαλκανικών και της προετοιμασίας των επιχειρήσεων στο Μακεδονικό μέτωπο, την Κριμαία και τη Μικρά Ασία.

Ο Φαλιδόπουλος αφιερώνει το κεφάλαιο 5 στα Δάνεια του Μεσοπολέμου που σημαδεύτηκαν από την τέταρτη χρεοκοπία του 1932. Οι σημαντικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-20 και 1928-32) περιλάμβαναν την ενίσχυση του κράτους δικαίου, την εισαγωγή της φορολογίας εισοδήματος, τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, τη δημόσια υποχρεωτική εκπαίδευση, αλλά και τη θέσπιση κανόνων στην αγορά εργασίας και την ίδρυση συνδικάτων. Μετά το 1922, λύθηκε οριστικά το αγροτικό ζήτημα, ενσωματώθηκαν (σε λιγότερο από 20 χρόνια) οι 1,2 εκατ. πρόσφυγες της Μικράς Ασίας χάρη στους οποίους προχώρησε με γρήγορα βήματα η εκβιομηχάνιση της χώρας. Σωστά επισημαίνεται (σ. 132) ότι η εθνική οικονομία υπέστη τεράστιο πλήγμα λόγω των μακροχρόνιων πολέμων και της αποκατάστασης των προσφύγων. Χωρίς τα αναγκαία φορολογικά έσοδα και με μειωμένη την εθνική παραγωγή, η Ελλάδα κατέφυγε και πάλι στον εξωτερικό δανεισμό. Ο συγγραφέας καταγράφει ένδεκα δάνεια στον Μεσοπόλεμο συνολικής αξίας 46 εκατ. δολαρίων, 22,5 εκατ. στερλινών και 11 εκατ. τουρκικών λιρών. Παράλληλα συνεχίστηκε ο εσωτερικός δανεισμός από την Εθνική Τράπεζα έως ότου η Κοινωνία των Εθνών απαίτησε από την ελληνική κυβέρνηση, ως όρο για νέο δανεισμό, την ίδρυση κεντρικής τράπεζας και τον δημόσιο έλεγχο του δημόσιου χρέους. Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος τον Μάιο του 1928, καίτοι εξυπηρετούσε σαφώς τις εθνικές ανάγκες ελέγχου της τραπεζικής πίστης, επιβλήθηκε έξωθεν, από τους δανειστές, ως όρος για να επανασυνδεθεί η χώρα με τις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Οι συνέπειες της κρίσης του 1929, αν και περιορισμένες, έφεραν πολλά προβλήματα στην εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους λόγω της κατάρρευσης του διεθνούς νομισματικού συστήματος. Τα βάρη του χρέους αντιπροσώπευαν 40,7% των δημοσίων δαπανών το 1929.^[7] Ο Βενιζέλος μάταια αναζήτησε στις αρχές του 1932 νέους δανειστές, ενώ το χρέος διογκωνόταν λόγω της σύνδεσής του με τον κανόνα συναλλάγματος χρυσού, ώσπου την Πρωτομαγιά αναγκάστηκε να κηρύξει χρεοστάσιο. Το ελληνικό κράτος επτώχευσε επίσημα για 4η φορά μόλις συμπλήρωσε εκατό χρόνια.

Στη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε πολύ πιο δραματικά προβλήματα να αντιμετωπίσει από τον έλεγχο του δημοσίου χρέους. Εξάλλου, ο υπερπληθωρισμός του 1944-45 είχε και μια απροσδόκητη θετική συνέπεια, αφού εκμηδένισε το συσσωρευμένο εσωτερικό χρέος. Η σταθεροποίηση της οικονομίας και η αποκατάσταση των δημοσίων εσόδων επιτεύχθηκε μετά από αλλεπάλληλες νομισματικές μεταρρυθμίσεις και χάρη στην αμερικανική βοήθεια, αφού εφαρμόστηκε με επιτυχία το πρώτο σταθεροποιητικό πρόγραμμα που έβγαλε την ελληνική οικονομία από το μεταπολεμικό χάος. Το τριετές πρόγραμμα 1950 -53 συγκροτήθηκε με βάση αμερικανική πρόταση, ψηφίστηκε από την Κυβέρνηση Σοφούλη, αλλά εφαρμόστηκε

τελικά από την Κυβέρνηση Πλαστήρα χάρη στις άοκνες προσπάθειες του Γεωργίου Καρτάλη (σ. 173). Η οριστική αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας ήλθε χάρη στη ραγδαία υποτίμηση της δραχμής από την κυβέρνηση Παπάγου τον Απρίλιο του 1953 και τη σταθεροποίηση της ισοτιμίας δραχμής/δολαρίου για δύο δεκαετίες.

Η εικοσαετία 1953-1973 χαρακτηρίζεται από μεγάλους ρυθμούς ανάπτυξης, νομισματική σταθερότητα και χαμηλό δημόσιο χρέος. Τα χρόνια της λεγόμενης «οκταετίας Καραμανλή» 1955-1963 η ελληνική οικονομία αναπτύσσεται με πρωτοφανείς ρυθμούς, που το 1961 φτάνουν στο ασύλληπτο 13%. Τα μεγάλα δημόσια έργα της εποχής χρηματοδοτούνται από εσωτερικό δανεισμό και ιδιωτικούς πόρους εν μέσω ενός λαβύρινθου φορολογικής νομοθεσίας (βλ. σ. 197-8), αφού η χώρα δεν μπορούσε να δανείζεται από το εξωτερικό μέχρι και το 1964 (σ. 200). Χωρίς ίχνος υπερβολής, η περίοδος αυτή είναι η μόνη κατά την οποία η Ελλάδα δεν έχει πρόβλημα υπέρογκου δημοσίου χρέους, το οποίο κυμαίνεται σε επίπεδα κάτω από 20% του ΑΕΠ (Πίνακας 26). Η κατάσταση ανατράπηκε το 1974 λόγω των αδιεξόδων που συσσώρευσε η αλλοπρόσαλλη οικονομική πολιτική της Δικτατορίας (σ. 190) και ως συνέπεια της διεθνούς κρίσης των τιμών των καυσίμων.

Τα μικρά δημόσια ελλείμματα που κληρονομήθηκαν από τη δεύτερη «οκταετία Καραμανλή» αυξήθηκαν ουσιαστικά μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ το 1981. Κατά τον Ψαλιδόπουλο, «το έλλειμμα του προϋπολογισμού εκτινάχθηκε από 2,6% του ΑΕΠ το 1980, στο 8,7% το 1981 και στο 11,6% το 1985» (σ. 206). Τα δημόσια ελλείμματα θα παραμείνουν σε διψήφια ποσοστά μέχρι την αναγκαστική συμμόρφωση στους κανόνες του Μάαστριχτ ενόψει της ένταξης στην ΟΝΕ. Η εφαρμογή των κανόνων αυτών έφερε όμως και την ενσωμάτωση των ελλειμμάτων και του δανεισμού των ΔΕΚΟ στον υπολογισμό του δημοσίου χρέους, μεγεθύνοντάς το δραματικά από 87,8% το 1992 σε 110,1% του ΑΕΠ το 1993 (σ. 212). Η αναγκαστική δημοσιονομική προσαρμογή στους όρους ένταξης στην ΟΝΕ είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του ελλείμματος από 13,8% (1993) σε 3,1 (1999) και του δημοσίου χρέους από 110 σε 99%. Σαν κακοί μαθητές που παπαγαλίζουν την ύλη για να περάσουν το μάθημα, μόλις περάσαμε τις εξετάσεις της ΟΝΕ επιστρέψαμε στην παράδοση δημοσίων ελλειμμάτων και χρέους. Με το κόστος δανεισμού να μειώνεται δραματικά από 25% το 1992 σε 5% το 2002, λόγω της ΟΝΕ, ιδιώτες και Δημόσιο τού δώσαμε και κατάλαβε: το ιδιωτικό χρέος ανέβηκε από 22% σε 49,7% του ΑΕΠ, ενώ το δημόσιο «συγκρατήθηκε», από 105% σε 127% από το 2002 ως το 2009 (σ. 221 και Πίνακα 27). Η ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ θωράκισε μεν το εθνικό νόμισμα, ταυτόχρονα όμως επιτάχυνε την υπερχρέωση καθώς έκανε πολύ πιο εύκολη την πρόσβαση σε φθηνότερο δανεισμό. Κράτος, επιχειρήσεις και ιδιώτες καταναλώναν πολύ περισσότερα από όσα παρήγαγαν, χάρη στα δάνεια, συγκαλύπτοντας τη μείωση των πάγιων επενδύσεων και της συνολικής κερδοφορίας για μια δεκαετία. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 έδωσε απλώς το τελειωτικό χτύπημα.

Ο Ψαλιδόπουλος δίνει στο τελευταίο κεφάλαιο 8 μια ευσύνοπτη καταγραφή της διεθνούς κρίσης και της εποχής των μνημονίων, την οποία είχα την τύχη να ακούσω ζωντανά σε μια ομιλία του στον Βόλο, μόλις 10 μέρες πριν από το κλείσιμο των τραπεζών τον Ιούνιο του 2015 και 12 μέρες πριν αναλάβει καθήκοντα στο ΔΝΤ! Η δημοσιονομική κατάρρευση του 2009 είναι η κατάληξη μιας μακράς ιστορικής εξέλιξης στο τέλος της οποίας χρεοκόπησε το μεταπολιτευτικό μοντέλο διακυβέρνησης

και ανάπτυξης. Η κρίση ήρθε σαν αποτέλεσμα μιας συγκυρίας παραγόντων, με κυριότερες την τεράστια ανισορροπία στις διεθνείς συναλλαγές, την υπερβολική τραπεζική επέκταση και μόχλευση κεφαλαίων και τα μεγάλα κενά εποπτείας και ελέγχου του χρηματοπιστωτικού τομέα (σ. 241). Λόγω της τεράστιας απώλειας κεφαλαίων από τη διεθνή κρίση, οι εν δυνάμει δανειστές της Ελλάδας ζητούσαν πλέον απαγορευτικά επιτόκια για να πάρουν το ρίσκο της δικής μας ενδεχόμενης χρεοκοπίας. Τους πρώτους μήνες του 2010 η Ελλάδα έφτασε στη χρεοκοπία όταν οι αγορές (δηλαδή τράπεζες, επενδυτικά κεφάλαια, ασφαλιστικά ταμεία και όποιοι διαχειρίζονται αποθέματα κεφαλαίων) έχασαν την εμπιστοσύνη τους εκτιμώντας ότι η χώρα δεν θα ήταν πλέον σε θέση να εξοφλεί κανονικά τα κρατικά ομόλογα που εκδίδει. Λάθη τακτικής και επικοινωνίας (σ. 254), καθώς και η αμηχανία των ηγετών της ΕΕ, συνετέλεσαν στην προσφυγή σε έναν πρωτόγνωρο τριμερή μηχανισμό στήριξης και ελέγχου, θα λέγαμε μια καινούργια εκδοχή του ΔΟΕ, τον Μάιο του 2010.

Τρία προγράμματα στήριξης 110 δις. ευρώ (Μάιος 2010), 172,6 δις. ευρώ (Φεβρουάριος 2012) και 86 δις. ευρώ (Αύγουστος 2015) και μια ριζική διευθέτηση του χρέους που βρισκόταν στα χέρια ιδιωτών, ελληνικών τραπεζών και φορέων της γενικής κυβέρνησης (το γνωστό PSI, Μάρτιος 2012), απέτρεψαν την πέμπτη χρεοκοπία του ελληνικού κράτους και έσωσαν την τιμή (αυτή που τιμή δεν έχει) της χώρας, διατηρώντας τη θέση της μεταξύ των πλουσιότερων χωρών της Δύσης. Γιατί μπορεί μεν να είναι άδικο για την εικόνα της ελληνικής οικονομίας να διαιωνίζεται η ιδέα ενός παραπαίοντος κράτους το οποίο στηρίζεται εσαεί στα δεκανίκια της ξένης βοήθειας, το βιβλίο όμως του Ψαλιδόπουλου, παρόλο που καυτηριάζει την χρόνια ανικανότητα και τις παλινωδίες των ελληνικών κυβερνήσεων ως προς την διαχείριση των δαπανών και τα χαμηλά φορολογικά έσοδα, αποτιμά εν τέλει θετικά τη μακροχρόνια πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Διαβάζοντας τα κεφάλαια 5, 6 και 7 συνειδητοποιεί κανείς τα οικονομικά θαύματα που συντελέστηκαν τα τελευταία ογδόντα χρόνια: από την εθνική καταστροφή του 1922 και το τεράστιο προσφυγικό πρόβλημα, μέχρι τον θεσμικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας ως αποτέλεσμα της εισόδου μας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η απόσταση που διανύθηκε είναι γιγάντια. Η μικρή κλειστή αγροτική οικονομία του 1920 μεταμορφώθηκε στη σημερινή σύγχρονη οικονομία, εν μέσω δύο παγκοσμίων πολέμων, δύο δικτατοριών, δύο εμφυλίων, και άλλων θεσμικών εκτροπών που δεν γνώρισε καμία άλλη χώρα της Δύσης. Η χώρα έχασε το 1/4 του ΑΕΠ της σε πέντε χρόνια (2009-2014) –ανήκουστο για περίοδο ειρήνης– και δεν έχει ακόμη καλύψει παρά ένα ελάχιστο τμήμα του χαμένου πλούτου (αθροιστικά ούτε 3%). Αντί συμπεράσματος, ο Ψαλιδόπουλος θέτει το καίριο ερώτημα: Πήραμε το μάθημά μας από την ιστορία των Εθνικών Δανείων; Πολύ φοβάμαι ότι θα συμφωνήσω πλήρως μαζί του: *«Η υπερβολική εξάρτηση από τον δημόσιο δανεισμό έχει όμως και τα όριά της, όπως κατανοεί κάθε νοήμων πολίτης. Όποια και αν είναι τα ωφελήματα του δημόσιου δανεισμού, που υπάρχουν αν αυτός χρησιμοποιείται παραγωγικά και λελογισμένα, άλλο τόσο σημαντικές είναι οι οφειλές που αυτός προκαλεί. Το ιστορικό αυτό μάθημα δεν φαίνεται να το διδάχτηκε καλά το πολιτικό σύστημα και ο Έλληνας πολίτης, καθώς επανειλημμένα στην οικονομική της ιστορία η Ελλάδα βρέθηκε στα ίδια οικονομικά αδιέξοδα»* (σ. 276).

[1] Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, «Η ιστορία του ελληνικού δημόσιου χρέους», *Foreign Affairs, The Hellenic Edition*, τχ. 34, Ιούνιος-Ιούλιος 2015, σ. 67-75.

—, «1893: Δυστυχώς επτωχεύσαμεν», *Η Καθημερινή - Ειδικές Εκδόσεις*, 2.6.2019, σ. 141.

[2] Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος-21ος αι.*, Πόλις, Αθήνα 2013.

[3] Ανδρέα Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1904, σ. 82.

[4] Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα, Εστία, Αθήνα 2006, σ. 530.

[5] Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, «1893: Δυστυχώς επτωχεύσαμεν», *ό.π.*, σ. 90-96.

[6] Γ.Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 840.

[7] Κώστας Κωστής, *ό.π.*, σ. 634.

Συνέχεια στη σελίδα του βιβλίου: <http://bit.ly/2Ylrsi9>